

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 168.522

Куц Г.

ПРІОРИТЕТНІСТЬ ІДЕЇ ЗМІН У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ТЕМПОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Зміщення акцентів у політичному дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Таке зміщення концептуальних пріоритетів призводить до проблеми перегляду методологічних стандартів у політичних науках. Для виявлення оптимальних підходів до аналізу динаміки суспільно-політичних змін запропоновано використовувати концепції темпоральності.

Ключові слова: зміна, стабільність, політика, темпоральність, мінливість.

Індетерміністська спрямованість мисленнєвої парадигми ХХ ст., для якої ключовими поняттями є концепти мінливості, динамічності, спонтанності, набуває актуальності при аналізі сучасних політичних процесів. У політичному дискурсі початку ХІХ ст. з ідеї пріоритетності стабільності акценти змістилися на ідею пріоритетності нестабільності. Позитивне ставлення до ідеї змін сприяло виникненню умов не лише для появи політичних ідеологій (І. Валлерстайн), «масового суспільства» (Х. Ортега-і-Гасет), а й для становлення демократії (Д. Міллер). Значний пласт досліджень стосовно означеної проблематики пов'язаний із концепціями темпоральності (Августин, А. Бергсон, Т. Еріксен, І. Кант, М. Кузанський, Г. Люббе, Б. Паскаль, Г. Рейхенбах та ін.).

Метою статті є політологічна експлікація концепту змін, завданням – виявлення темпорального підґрунтя зміщення акцентів у політичному дискурсі з ідеї пріоритетності стабільності на ідею пріоритетності змін.

Зміна методологічних пріоритетів у підходах до осмислення політичних феноменів стає помітною особливістю сучасних політологічних розвідок. Для класичного суспільно-політичного дискурсу, що акцентує вічне, інваріантне та

незмінне, домінантними категоріями вважалися раціональність, детермінізм, незмінність, універсальність – ключові поняття статичного типу мислення. У наш час характеристиками нового – динамічного – типу мислення стають поняття спонтанності, мінливості, непередбачуваності, випадковості. Означені поняття сьогодні є важливим пунктом осмислення та переосмислення сучасної політичної проблематики, актуалізуючись по-особливому в тих схемах діяльності, які інтегровані в повсякденний людський досвід.

Ще в політичному дискурсі початку XIX ст. ідея пріоритетності змін, сприяючи загалом посиленню динаміки суспільно-політичного буття, стала витіснити ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Позитивне ставлення до ідеї змін сприяло виникненню умов не лише для появи політичних ідеологій, «масового суспільства», але й для становлення демократії. Слід зазначити, що практичне втілення демократії – за мірками історії – відбулося не так уже й давно (хоча її існування як суто теоретичного конструкту є доволі давнім). На думку Д. Міллера, практичне втілення демократії не могло відбутися раніше, ніж на початку XX ст., оскільки її функціонування унеможливилося без наявності освіченого населення, вільної циркуляції ідей через ЗМІ, стабільних законів тощо [10, 27].

Чому саме у XX ст. з'явилися всі умови для розквіту демократії? Одна з причин полягає в тому, що тисячоліттями життя людей залишалося незмінним, що було зумовлено переважно негативним ставленням до всіляких нововведень у європейській культурі. Витоки такого ставлення можна виявити ще в епоху Античності. Так, Платон зазначав, що для держави немає нічого більш згубного, ніж запровадження новацій і пошук змін [14, 797 b–c]. У цьому контексті звернемо увагу на суттєву обставину: культура Античності вважається культурою циклічного часу, в якій час «рухається» по колу. Для Платона, приміром, час – це вічний образ, який рухається від числа до числа, це відображення вічної сутності, первообразу. Дні, ночі, місяці, «було», «є», «буде» – це частини часу, який наслідує вічності, будучи її відображенням [15, 37 e–38]. Вічна сутність перебуває у вічному «тепер», оскільки вона самототожня і в ній неможливе виникнення чи становлення чого-небудь. Звідси лише крок до розуміння того, чому в епоху Античності (культурі циклічного часу) культивувалося негативне ставлення до новацій. Як зазначав К. Поппер, у розумінні Платона всі соціальні зміни є свідченням розпаду та загнивання [16, 32].

У культурах циклічного часу вважається, що все повторюється, оскільки циклічність виступає базовою характеристикою всіляких змін. Це стійке враження підкріплювалося аналогією зі світом природи, у якому день постійно змінює ніч, а весна, змінюючи зиму, поступається місцем літу, за яким приходить осінь. Тогочасна домінуюча ідея щодо нерозривності природної («фюзіс») та соціальної («номос») сфер сприяла екстраполяції таких поглядів (стосовно циклічності змін) на тлумачення світу людських взаємодій. Тобто, вважалось, що світ природи та світ соціальних взаємодій підвладні одним і тим самим – циклічним – законам. Уперше спробували піддати сумніву ідею нерозривної

єдності природного («фюзис») та соціального («номос») софісти, висуваючи твердження, згідно з яким, соціальний світ керується власними законами, що є відмінними від законів природи. Втім, ці аргументи широкої підтримки в епоху Античності так і не набули.

Отже, в епоху Античності домінуючою вважалися погляди щодо необхідності дотримуватись усталених суспільних звичаїв, оскільки всілякі новації уявлялися згубними, виступаючи свідченням розпаду та загнивання.

Християнська культура – культура лінійної теорії часу з чітким поділом його на минуле, теперішнє та майбутнє. На наш погляд, саме лінійна концепція часу відкрила шлях до продукування новацій в європейській культурі. Якщо час перетворюється в дорогу з чітко окресленим напрямом руху, то ніщо не повторюється, як це вважалося в культурах циклічного часу. Відповідно, у лінійній теорії часу з'являється місце для випадковостей та для новацій. Лінійній концепції часу своєю появою завдячують багато нових явищ, що з'явилися в європейській культурі (приміром: наука, ідеології, політичні партії тощо).

Разом із тим, саме християнство продукувало негативне ставлення до новацій та випадковостей, що також пов'язано з концепцією часу (яким би парадоксальним не видавалось це твердження). Августин зазначав, що буття Бога – це вічне теперішнє, безкінечна сьогочасність, на відміну від тлінного світу. Відповідно, для Бога немає минулого, немає майбутнього, існує лише одне безперервне теперішнє, одна сьогочасність: «і все завтрашнє й майбутнє – це те сьгодні, яке Ти робиш, а все вчорашнє й минуле – це сьгодні, яке Ти зробив» [18, 8]. Тобто, для Бога як минуле, так і майбутнє зливаються в сьогочасності, розвертаються лише в теперішньому. Існування ж послідовності часу – минулого, теперішнього, майбутнього – передбачається тільки в земному, тлінному світі.

Така віднесеність категорії часу лише до земного світу (на відміну від Божественної вічності, де часу не існує) детермінувала негативне ставлення до явищ, які чітко співвідносяться саме із земним, тлінним, минулим. Це спричинило негативне ставлення до людини, яка живе лише теперішнім, сьогоднішнім днем. У контексті ідеї Божого провидіння вважалося, що майбутнє задане (і потрібно думати лише про нього), тому людина, яка живе сьогочасністю, поступає всупереч Божій волі. Відповідно, епоха Середньовіччя також була позначена неприйняттям новацій, оскільки творити чи здійснювати певні відкриття тут-і-зараз – у сьогочасності – вважалося неприпустимим гріхом.

На вороже ставлення до новацій у Середні віки вказував Ж. Ле Гофф, наголошуючи, що «нововведення уявлялося жадливим гріхом» [7, 188]. Поширення новацій асоціювалося зі злом, винаходи вважалися аморальними, віталася лише практика постійного повторення.

Згодом (навіть в епоху Відродження) категорично відкидав новації М. Монтень (XVI ст.), відзначаючи, що найгірше – «це нестійкість, це те, що наші закони так само, як наше плаття, не можуть закріпитися на чомусь певному» [11, 774]. Причому, він вважав, що нововведення можна заборонити законом [11, 321].

Незважаючи на те, що епоха Відродження спровокувала появу багатьох нововведень у різних сферах європейської культури, в епоху Нового часу все ще вважалося, що в рамках філософського осмислення заслуговують на увагу лише інваріантні та незмінні явища. Ситуація стала кардинально змінюватися після подій Французької революції. На думку І. Валлерстайна, Французька революція дала поштовх для панування двох ідей, які стали базовими ідеями епохи Сучасності, що почалася в 1789 р. (Французька революція) і закінчилася у 1989 р. (розпад СРСР): 1) історичні, політичні, економічні та інші *зміни* – це *норма*, а не виняток (до згаданого періоду будь-які зміни вважалися випадковими, минулими та ненормальними, а нормою вважалася лише стабільність); 2) суверенітет народу, а не монарха чи короля, тобто *рівність* [3, 76–77].

Наразі предметом нашого зацікавлення виступає перша ідея (стосовно розуміння змін як норми) епохи, означеної І. Валлерстайном як Сучасність. Саме реакцією на ідеї епохи Сучасності стала поява політичних ідеологій (консерватизму, лібералізму та соціалізму), які підготували власну відповідь щодо ідеї «нормальності» змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалось позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні характеру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на історичну арену другою (після консерватизму) вважається, що змінам має бути притаманний реформаторський характер, вони повинні бути поступовими та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революційними.

Сильні аргументи на користь позитивного сприйняття ідеї змін почали з'являтися в суспільно-політичному дискурсі тільки у XIX ст., але лише в XX ст. стає нарешті очевидним той факт, що мінливість – фундаментальна ознака суспільного буття.

Сьогодні, вважає Г. Дерлуг'ян, людство спостерігає за процесами завершення того, що почалося ще 10 тис. років тому, коли люди почали жити в селах. Вони зводили будинки, які розміщували недалеко один від одного на певній території. «Всередині цього співтовариства склався саморегульований соціальний механізм, в якому людина народжувалася, жила і вмирала» [2, 38]. І лише десь приблизно в 50-ті рр. XX ст. для 80% людства закінчилося середньовіччя.

Такі кардинальні зміни в житті людства не в останню чергу детерміновані становленням масової культури на початку XX ст. Це зумовлено, використовуючи термінологію Х. Ортеги-і-Гасета, «бунтом мас», який охопив усі сфери громадського життя (політичну, інтелектуальну, моральну, господарську, релігійну тощо). У той час суттєво покращилися умови життя пересічних людей: значно знизилася дитяча смертність, подовжилася тривалість життя тощо.

У наш час вважається, що епоха масової культури завершується. Ідеологічні системи, що опираються на психологію мас, застаріли. У науках акцентується увага на випадковому та непередбачуваному. Основною характеристикою суспільно-політичного життя виступає фрагментарність, на що, зокрема, вказує

дискурс сучасного лібералізму. Так, Г. Сорман, виділяючи тип динамічної людини кінця ХХ ст., для якої новації в усіх сферах життя – норма, визначив її як «людина від літака до телефону» [19, 9]. Мобільність, швидке пристосування до конкретних ситуацій, налаштованість на сприйняття новацій – характеристика цього нового клану, породженого фрагментарною культурою. Отже, сьогодні успіху досягають люди, які співзвучні часові, вирішуючи проблеми тут-і-зараз, для яких вічне та стабільне відходить на задній план. Переважають ситуативність та акценти на спонтанних проявах життя. Це проявляється в різних суспільних сферах, і в політиці зокрема.

Подібне зміщення пріоритетів можна, на наш погляд, пояснити змінами в сприйнятті часу. Так, приблизно аж до початку ХХ ст. сприйняття часу європейської людини, що перебувала в полі темпоральності лінійної парадигми часу (поява якої була спровокована есхатологічною концепцією християнства), найчастіше було зорієнтованим на далеке майбутнє. Ще Б. Паскаль вказував, що люди майже не думають про теперішнє, а якщо й думають, то переважно з однією метою – щоб навчитися в ньому краще керувати власним майбутнім. Він зазначав, що думки людей сфокусовані переважно на минулому або майбутньому. Причому, «минуле і теперішнє для нас засоби; тільки майбутнє – наша мета. І, таким чином, ми взагалі не живемо, а лише збираємося жити, і постійно надіємось на щастя, але ніколи не добиваємось його, і це неминуче» [13, 47 (172)].

Сучасне сприйняття часу стало суттєво відрізнитися від попереднього сприйняття. Згідно з Г. Люббе, до зміни сприйняття часу в сучасну епоху призводить згущення інновацій. Цей новий досвід часу він визначав як «скорочення теперішнього», маючи на увазі «процес скорочення протяжності часових інтервалів, в яких ми можемо розраховувати на певну постійність наших життєвих відносин» [8, 95].

На думку Т. Еріксена, сьогодні – в епоху поширення Інтернету – спостерігається різномірне зростання публічного доступу до інформації, причому людина або дістає задоволення від доступності інформації, або ж навіть страждає від її надмірної доступності. Перебування в полі різновекторних інформаційних потоків не дає можливості навіть чітко виділити те, що відбувається тут-і-зараз, оскільки наступний момент так швидко настає, що фіксувати теперішнє доволі важко. Таким чином, «ми живемо, твердо сконцентрувавши погляд на точці, яка секунди на дві забігла в майбутнє. Наслідки цього крайнього поспіху – величезні; минуле і майбутнє як ментальні категорії перебувають під загрозою тиранії моменту» [4, 13].

Отже, ідея «нормальності» змін остаточно заволоділа масовою свідомістю у ХХ ст. Більше того, майбутнє, прогнозує І. Валлерстайн, буде характеризуватися зростаючою нестабільністю [3, 29]. Причому, динаміка суспільно-політичного розвитку в найближчі п'ятдесят років може призвести до великого світового хаосу та виникнення нового системного порядку.

У періоди хаосу, зазначав І. Валлерстайн, вагомого значення набувають людські дії та взаємодії. Якщо в періоди відносної стабільності (чи відносного

порядку) цілеспрямовані дії людей не завжди можуть призвести до якихось кардинальних змін, то в періоди хаосу лише свідоме втручання людей призводить до найбільш значних змін чи потрясінь. Слід зазначити, що хаосом І. Валлерстайн називає різке «зниження тих параметрів, які можна пояснити, виходячи із детерміністських рівнянь» [3, 31]. В окресленому контексті проведення аналізу сучасних нестабільних суспільно-політичних реалій крізь призму детермінізму видається недоцільним.

Відповідно, категорія нестабільності, корелюючи з індетерміністською парадигмою мислення, вимагає кардинально інших підходів до осмислення політичної реальності. Втім, проблема політичної науки полягає в тому, що озброєння її методологічного арсеналу характеризується переважно інструментарієм детермінізму. З однієї сторони, це зумовлено логічною структурою людського розуму, яка приписує людині детермінізм та категорію причинності у поясненні різних явищ. Проблема полягає в тому, що «людина нездатна навіть уявити собі образ недетермінованого Всесвіту» [9, 60].

З іншої сторони, методологічний ухил у проблематику детермінізму певним чином спровокований, як не дивно, також колізіями темпоральності. Витоки цього можна виявити ще у Середні віки, коли християнство утверджувало «закон свободи», у зв'язку з чим виникло питання: як пов'язані Боже провидіння та свобода людини (що й стало першою постановкою проблеми детермінізму в онтологічному ключі). Абсолютне провидіння, що притаманне Богу, здається логічно допускає одну можливість – безперервність творіння (це робить Бога відповідальним за зло в світі). Цю проблему вирішує Боецій, розділяючи час та вічність. Він зазначав, що «вічність є абсолютним володінням усієї повноти безкінечного життя» [1, 286–287], тоді як те, що існує в часі не може одразу охопити всю протяжність свого життя.

Така експлікація категорії часу призвела до двох підходів у осмисленні темпоральності: або надання часу просторових характеристик (тобто, перетворення в четверту просторову координату у вічності), або згортання часу в статистичну матрицю можливого. Підхід, у контексті якого категорії часу надавалися просторові характеристики, розкрито в більшості філософських концепцій. Разом із тим, як зазначав Г. Рейхенбах, «паралелізм у трактуваннях проблем простору і часу мав ту суттєву ваду, що визначав лише ті фактори, які не мають відношення до часу, а не властивості самого часу» [17, 130]. Проблематичність виявлення властивостей часу в контексті цього підходу зумовлена тим, що такі властивості проявляють себе лише у сфері, яка не має ніякого відношення до просторового порядку, а саме – у сфері психічного досвіду людини.

Звернемось до І. Канта, який інтерпретував категорію часу як чисту форму чуттєвого споглядання, апіорну, замасковану здатність, що існує лише як певна властивість суб'єкта, що автоматично відкидало всілякі розмірковування про час як абсолютну реальність поза суб'єктом. На його думку, час, будучи формою внутрішнього чуття, сприяє спогляданню нас самих та нашого внутрі-

шнього стану. Саме тому «час є дійсним не як об'єкт, а як спосіб розглядати мене самого як об'єкт» [5, 66].

Другий підхід – згортання часу в статистичну матрицю можливого – яскраво продемонстровано у концепції М. Кузанського. На його думку, до розуміння часу слід підходити не як до послідовності окремих моментів, а як до єдності теперішніх його станів, оскільки як минуле, так і майбутнє є не що інше, як розгортання теперішнього. Тому «єдине «тепер» згорнуто містить у собі всі часи, але оце «тепер» є все тією ж єдністю» [6, 106]. Тобто, М. Кузанський підмітив цікаву деталь: людина дійсно здатна сприймати час у своєрідній єдності, як окремі моменти теперішнього (вони можуть бути достатньо яскравими і тому сильніше запам'ятовуватись або можуть взагалі не залишатись у пам'яті).

Тенденція надавати категорії часу властивостей простору протрималась у філософії аж до ХХ ст. Проти цієї позиції одним із перших виступив А. Бергсон (школа «часової онтології» (А. Бергсон, А. Н. Уайтхед, І. Пригожин) в некласичній онтології) [12, 178–187]. Адже категорії часу притаманні дві суттєві характеристики: порядок та становлення, які онтологічно нерівнозначні, тому спроби їхнього поєднання в одному «образі» недоцільні. Якщо сприймати час як певну послідовність, як порядок проходження минулого, теперішнього і майбутнього (як його описували із погляду детермінізму), то виходить, що майбутнє задане і його можна передбачити.

Якщо ж сприймати час не просто у вигляді порядку послідовного зв'язку явищ, а як становлення, як деякий універсальний горизонт, в якому «розкриваються» явища, то актуалізується проблема «теперішнього» (як наповненості моментів життя), оскільки майбутнє не задане. Причому, саме такий підхід, на нашу думку, є актуальним стосовно аналізу політичної реальності.

Таким чином, зміщення акцентів у розумінні пріоритетності парадигми змін над парадигмою стабільності у політичному дискурсі детерміноване насамперед причинами темпорального характеру. Категорія нестабільності, корелюючи з індетерміністською парадигмою мислення, вимагає кардинально інших підходів до аналізу політичної реальності. Втім, проблема політичної науки полягає в тому, що озброєння її методологічного арсеналу характеризується переважно методологією детермінізму. Такий методологічний ухил у проблематику детермінізму певним чином спровокований також колізіями темпоральності. Нові тенденції в розумінні категорії часу, залежність цього розуміння від соціокультурних факторів не можуть вписуватися в цю парадигму мислення. Відповідно, індетерміністська парадигма мислення вимагає відходу від переважачого детермінізму у підходах до осмислення різноманітних суспільно-політичних феноменів.

Kuts G. Priority for the concept of change in modern political discourse: temporal aspect. Key points shift to the positive perception of the concept of change in the political discourse has supplanted the idea of political stability priority into the background. The indicated shift of conceptual priorities causes the problem of methodological standards revision in the domain of political sciences. To display optimal approaches to the analysis of social and political changes it is suggested to use the concept of temporality.

Key words: change, sustainability, policy, temporality, mutability.

Куц Г. М. Приоритетность идеи изменений в современном политическом дискурсе: темпоральный аспект. Смещение акцентов в политическом дискурсе к позитивному восприятию идеи изменений, вытеснило идею приоритетности политической стабильности на задний план. Такое смещение концептуальных приоритетов привело к проблеме переосмысления методологических стандартов в политических науках. Для выявления оптимальных подходов к анализу динамики общественно-политических изменений предлагается использовать концепции темпоральности.

Ключевые слова: изменение, стабильность, политика, темпоральность, изменчивость.

Література

1. *Бозций.* «Утешение философией» и другие трактаты / Бозций ; [пер. ; отв. ред., сост. и автор ст. Г. Г. Майоров]. – М. : Наука, 1990. – 416 с. – (Памятники философской мысли).
2. *Быков П.* Капитализм для всех (интервью с профессором социологии американского Северо-Западного университета Георгием Дерлугьяном) / П. Быков, Т. Гурова // Эксперт. – 2006. – № 18 (68). – С. 38–47.
3. *Валлерстайн И.* После либерализма / Иммануэль Валлерстайн ; [пер. с англ. ; под. ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
4. *Еріксен Т. Г.* Тирания моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу / Томас Гілланд Еріксен ; [пер. з англ. В. Дмитрука]. – Львів : Кальварія, 2004. – 196 с.
5. *Кант І.* Критика чистого розуму / Иммануїл Кант ; [пер. з нім. та примітки І. Бурковського / передм. А. Лой]. – К. : «Юніверс», 2000. – 504 с.
6. *Кузанский Н.* Об ученом незнании // Сочинения : в 2-х т. Т. 1 / Николай Кузанский ; [пер., общ. ред. и вступит. ст. З. А. Тажуризиной]. – М. : Мысль, 1979. – С. 47–184.
7. *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Жак Ле Гофф ; [пер. с франц. Е. И. Лебедева и др. ; общ. ред. Ю. Л. Бессмертного ; послесл. А. Я. Гуревича]. – М. : Издат. группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
8. *Люббе Г.* В ногу со временем. О сокращении нашего пребывания в настоящем / Г. Люббе ; [пер.] // Вопросы философии. – М., 1994. – № 4. – С. 94–107.
9. *Мизес Л. фон.* Теория и история. Интерпретация социально-экономической реальности / Людвиг фон Мизес ; [пер. с англ. А. Г. Грязновой]. – М. : ЮНИТИ–ДАНА, 2001. – 295 с.
10. *Миллер Д.* Политические учения: краткое введение / Дэвид Миллер ; [пер. с англ. В. Куштаниной]. – М. : Астрель : АСТ, 2007. – 189 с.
11. *Монтень М.* Опыты : в 3-х кн. Кн. 1–2 / Мишель де Монтень ; [пер., общ. ред. Ю. Б. Вишпера]. – М. : «РИПОЛ КЛАССИК», 1997. – 928 с.

12. Основы онтологии : учеб. пособ. / под ред. Ф. Ф. Вяккерера и др. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1997. – 280 с.
13. Паскаль Б. Мысли / Блез Паскаль ; [пер. с франц., вступ. статья, коммент. Ю. А. Гинзбург]. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 480 с.
14. Платон. Законы / Платон ; [пер. с древнегреч. А. Н. Егунова, С. П. Кондратьева, С. Я. Шейнман-Топштейн и др. ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999. – 832 с.
15. Платон. Тимей // Филеб, Государство, Тимей, Критий / Платон ; [пер. с древнегреч. С. С. Аверинцева, А. Н. Егунова, Н. В. Самсонова ; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во «Мысль», 1999. – С. 421–500.
16. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : в 2-х т. Т. 1 : У полоні Платонових чарів / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. – К. : Вид-во «Основи», 1994. – 444 с.
17. Рейхенбах Г. Философия пространства и времени / Ганс Рейхенбах ; [пер. с англ. Ю. Б. Молчанов ; под общ. ред. А. А. Логунова]. – М. : Прогресс, 1985. – 344 с.
18. Святой Августин. Сповідь / Августин Святой ; [пер. з латин. Ю. Мушака ; післям. С. Здіорука]. – [вид. третє]. – К. : Основи, 1999. – 319 с.
19. Сорман Г. Либеральное решение / Ги Сорман ; [пер. с франц. Н. Вихлиева, С. Максимова]. – М. : Новости, 1992. – 272 с.